

AgEcon SEARCH
RESEARCH IN AGRICULTURAL & APPLIED ECONOMICS

The World's Largest Open Access Agricultural & Applied Economics Digital Library

This document is discoverable and free to researchers across the globe due to the work of AgEcon Search.

Help ensure our sustainability.

Give to AgEcon Search

AgEcon Search

<http://ageconsearch.umn.edu>

aesearch@umn.edu

*Papers downloaded from **AgEcon Search** may be used for non-commercial purposes and personal study only. No other use, including posting to another Internet site, is permitted without permission from the copyright owner (not AgEcon Search), or as allowed under the provisions of Fair Use, U.S. Copyright Act, Title 17 U.S.C.*

ARKADIUSZ SADOWSKI¹

OCENA MOŻLIWOŚCI OPŁATY PRACY WŁASNEJ W RÓŻNYCH TYPAH GOSPODARSTW ROLNYCH W POLSCE

Abstrakt. W artykule przedstawiono zagadnienia związane z możliwością opłaty pracy własnej przez różne typy gospodarstw rolnych. Zwrócono uwagę na trudności metodyczne, dotyczące określenia rzeczywistej wysokości opłaty pracy w kontekście szczególnej roli rolnictwa w wysokorozwiniętych gospodarkach oraz specyfiki gospodarstw rolnych, uzyskujących dochody zarówno z produkcji rolniczej i nierolniczej, jak i ze wsparcia ze źródeł publicznych. Przedstawione też zostały badania przeprowadzone na próbie gospodarstw prowadzących rachunkowość w systemie FADN, z których wynika duże zróżnicowanie w zakresie możliwości opłaty pracy własnej bez szkody dla ich szans rozwojowych. Tylko bowiem gospodarstwa duże pod względem ekonomicznym są w stanie generować dochody pozwalające na opłatę wszystkich czynników produkcji, w tym pracy, oraz zapewnienie co najmniej reprodukcji prostej.

Słowa kluczowe: gospodarstwa rolne, dochody rolnicze, parytet dochodów, opłata pracy, FADN

WPROWADZENIE

Towarowe gospodarstwa rolne, bez względu na skalę produkcji, traktowane powinny być jak wszystkie inne przedsiębiorstwa komercyjne [Ziętara 2008, 2009], których zasadniczym celem jest uzyskiwanie dochodu, a co za tym idzie – opłata pracy właścicieli i zarządzających, a także w ostatecznym rachunku – umożliwienie im realizacji prywatnych, pozazawodowych celów życiowych. Wziąwszy więc pod uwagę płacotwórczą rolę dochodów rolniczych, potrzebne i uzasadnione jest dokonywanie porównań dochodów uzyskiwanych

¹ Autor jest pracownikiem naukowym Uniwersytetu Przyrodniczego w Poznaniu (e-mail: sadowski@up.poznan.pl).

przez gospodarstwa rolne z płacami w sektorach pozarolniczych [Zegar 2008]. Jest to istotne ze społecznego punktu widzenia, gdyż daje możliwość oceny poziomu życia rolników na tle innych grup społecznych i zawodowych. Praktyczna próba dokonania takiej analizy napotyka jednak na wiele problemów związanych zarówno ze specyficzną funkcją rolnictwa w wysokorozwiniętych gospodarkach [Ziętara 2009], jak i z innymi aspektami o charakterze metodycznym, w tym z różnym sposobem opodatkowania w rolnictwie i pozostałych działach gospodarki oraz obowiązywaniem odmiennych systemów ubezpieczeń społecznych rolników i innych grup zawodowych. Nie ułatwia jej także dualna funkcja gospodarstwa, będącego zarówno miejscem pracy rolnika, jak i „środowiskiem” życia jego rodziny. Dodatkowych komplikacji dostarczą środowiskowe oddziaływania produkcji rolniczej i wynikające z nich implikacje ogólnospołeczne.

SPECYFICZNE FUNKCJE DOCHODÓW ROLNICZYCH W KONTEKŚCIE WSPARCIA PUBLICZNEGO

Osoby zatrudnione w ramach różnorodnych form umowy o pracę czy umów cywilnoprawnych uzyskują wynagrodzenie tylko za wykonaną pracę, dochody przedsiębiorstw (w tym gospodarstw rolnych) przeznaczone muszą być także na opłacenie pozostałych dwóch czynników produkcji [Idczak 2001, Zegar 2008], to jest ziemi i kapitału oraz ryzyka podejmowania decyzji zarządczych. Tu jednak linia podziału biegnie między pracującymi na własny rachunek a osobami wykonującymi pracę na rzecz innych podmiotów. W tym kontekście gospodarstwo rolne nie wykazuje swoistych cech w stosunku do pozostałych przedsiębiorstw, pomijając może odmienną rolę ziemi w produkcji rolniczej i pozarolniczej. Specyficzna rola rolnictwa przejawia się natomiast w tym, iż dostarczając strategicznych, ze społecznego punktu widzenia, produktów spożywczych, jest jednak deprecjonowane przez mechanizm rynkowy [Woś 1999]. Z tego względu gospodarstwa rolne nie mogą być traktowane tak jak pozostałe przedsiębiorstwa komercyjne, których dochody uzależnione są wyłącznie od posiadanego potencjału produkcyjnego oraz umiejętności zdobywania przewag konkurencyjnych na rynku. Rolnictwo w warunkach wysokorozwiniętej gospodarki wymaga natomiast dodatkowego wsparcia ze strony państwa, co zgodne jest zarówno z poglądami wielu autorów zajmujących się zagadnieniami ekonomii [Woś 1993, Wilkin 2003], jak i praktyką życia gospodarczego. Samo jednak uznanie konieczności wspierania dochodów rolniczych ze środków publicznych nie rozwiązuje problemu, a wręcz przeciwnie – rodzi następujące pytania:

1. Jaka ze społecznego punktu widzenia powinna być wysokość dochodu rolniczego (ile rolnik powinien „zarabiać”)?

2. Za którą funkcję pełnioną przez rolnika i jego gospodarstwo powinien on otrzymywać wsparcie publiczne (za co podatnik powinien rolnikowi „zapłacić”)?

Odpowiadając na pierwsze pytanie, należy zauważyć, iż jest ono uzasadnione jedynie przy akceptacji poczynionego wcześniej założenia, że rolnictwo po-

winno być wspierane ze środków publicznych. W innym przypadku wysokość dochodów rolniczych kształtowana byłaby jedynie na gruncie prawa popytu i podaży oraz umiejętności zarządczych rolnika. W historii gospodarki występowało wiele rodzajów działalności, które na skutek zmian technologii, postępu cywilizacyjnego czy innych czynników charakteryzowały się stopniowym lub nagłym spadkiem popytu na wytwarzane przez nie produkty lub usługi. Dla osób i przedsiębiorstw, które zajmowały się tymi działalnościami, oznaczało to bądź konieczność dokonania zmian przystosowawczych do nowych wymagań rynku, bądź też akceptację zmniejszających się dochodów. Społeczeństwo oraz władze państwowe nie widziały zazwyczaj potrzeby ich wspierania, uznając za nieefektywne ekonomicznie i nieuzasadnione społecznie „sztuczne” podtrzymywanie tych działalności gospodarczych, które nie znajdują akceptacji rynku. Niewydolność dochodowa rolnictwa nie wynika jednak z braku popytu na produkty przez nie wytwarzane, lecz raczej z tych jego cech, które powodują, że jego strategiczna rola nie znajduje odzwierciedlenia w mechanizmie rynkowym. W literaturze przedmiotu [Woś 1993, 1999, Ciechomski 1997, Rembisz 2007, Czyżewski i Henisz-Matuszak 2008] do najważniejszych zaliczane są: względnie sztywny popyt na produkty rolne, relatywne zmniejszanie się udziału wydatków na żywność w miarę wzrostu dochodów ludności pozarolniczej (prawo Engla), deprecjonowanie przez rynek działów surowcowych czy w końcu rozproszenie producentów rolnych i brak możliwości wpływania na ceny wytwarzanych przez siebie produktów. Dlatego też w celu zapewnienia niezależności i bezpieczeństwa żywnościowego zdecydowana większość wysokorozwiniętych państw wspiera ze środków publicznych producentów rolnych. Tu jednak rodzi się pytanie o wysokość tego wsparcia. Jest ono o tyle istotne, że dotyczy pomocy udzielanej jednej grupie społecznej (producentom rolnym) przez inną (szeroko rozumianych podatników). Pytanie to można sformułować też inaczej: ile warte jest dla społeczeństwa zaangażowanie pracy oraz pozostałych czynników produkcji, będących w dyspozycji producentów rolnych? Warto tu zauważyć, że w tym kontekście pozycja rolnika zbliżona jest do pozycji zajmowanej przez urzędników, nauczycieli czy przedstawicieli innych zawodów pracujących w sferze budżetowej, gdzie także wysokość wynagrodzenia uzależniona jest od szeroko pojmowanego „potencjału produkcyjnego” (rozumianego tu przede wszystkim jako potencjał intelektualny) oraz społecznego zapotrzebowania na świadczone usługi. Jednoznaczne i bezdyskusyjne określenie wysokości wsparcia („zapłaty”), jakie społeczeństwo może udzielić rolnikom, wykracza poza ramy niniejszego opracowania, można jednak pokusić się o wyznaczenie kryteriów, które powinny być brane pod uwagę. Zdaniem autora do najważniejszych zaliczyć należy: nakłady pracy, szczególnie ponoszone na działania związane z pełnieniem usług publicznych, poziom wykształcenia i wynikający z niego potencjał intelektualny, zaangażowanie ziemi i kapitału w procesy związane z pełnieniem usług publicznych oraz znaczenie świadczonych przez rolników usług dla społeczeństwa.

Aby odpowiedzieć na drugie pytanie, dotyczące tego, za co rolnicy powinni otrzymać wsparcie ze strony pozostałych grup społecznych, należy najpierw zdefiniować pełnione przez nich funkcje. Na potrzeby prowadzonych rozważań

wyróżniono cztery funkcje rolnika: jako przedsiębiorcy, jako pracownika utrzymującego rodzinę, jako „żywiciela społeczeństwa” oraz jako „strażnika krajobrazu”. Jak zostało już wcześniej wspomniane, indywidualne, towarowe gospodarstwa rolne są komercyjnymi przedsiębiorstwami, charakteryzującymi się jednak wieloma specyficznymi cechami. Użytkownicy je rolnicy pełnią w nich funkcję zarówno zarządców, jak i pracowników, co wprawdzie odróżnia tę formę prowadzenia działalności gospodarczej od wysokozorganizowanych przedsiębiorstw, lecz nie stanowi do końca o jego specyfice, gdyż podobną, dualną funkcję pełnią właściciele niewielkich zakładów rzemieślniczych czy innych mikroprzedsiębiorstw. Z funkcją zarządczą wiąże się nierozzerwalnie ponoszenie ryzyka podejmowania decyzji gospodarczych. Jego zakres w przypadku prowadzenia biznesu rolnego jest zazwyczaj szerszy w porównaniu z większością innych dziedzin gospodarki, gdyż poza ryzykiem ekonomicznym istotną rolę odgrywa ryzyko przyrodnicze, związane głównie z przebiegiem pogody, a także ze zmieniającym się klimatem [Kozyra i in. 2009]. Należy jednak zauważyć, że istnieją działalności, gdzie uzależnienie od warunków naturalnych, w tym pogody, jest podobne lub nawet większe niż w rolnictwie, czego przykładem może być turystyka. Tylko w rolnictwie występuje jednak negatywne powiązanie ryzyka ekonomicznego i przyrodniczego, gdyż przebieg pogody sprzyjający wegetacji roślin uprawnych prowadzi często do wzrostu podaży, co z kolei przekłada się na spadek cen i w ostateczności – dochodów rolniczych (efekt Kinga). Poza tym charakterystyczny dla rolnictwa jest długi okres produkcji, zależny od naturalnych procesów zachodzących w organizmach roślinnych i zwierzęcych. Z ekonomicznego punktu widzenia oznacza to kolejny wzrost ryzyka produkcyjnego, przejawiającego się tym, że podjęcie decyzji o prowadzeniu konkretnej działalności roślinnej lub zwierzęcej ma miejsce w innych warunkach koniunkturalno-rynkowych niż jej „zdyskontowanie” w postaci sprzedaży wytworzonych produktów. Występowanie ryzyka w produkcji rolniczej nie powinno jednak samo w sobie być podstawą do udzielania publicznego wsparcia, gdyż jak zostało tu już wcześniej wspomniane, prowadzenie jakiegokolwiek działalności gospodarczej nie daje gwarancji uzyskania sukcesu rynkowego.

Podobnie też rolnicy, pełniący funkcję pracowników zapewniających byt swoich rodzin, nie powinni być traktowani w sposób odmienny niż inne grupy społeczne. Wprawdzie badania dowodzą, że zasięg ubóstwa w rodzinach rolniczych jest większy niż w pozostałych gospodarstwach domowych [Zegar 2008], to jednak kryterium udzielanej ze środków publicznych pomocy powinien stanowić poziom życia poszczególnych rodzin, a nie rodzaj prowadzonej działalności [Ziętara 2008, 2009]. Oznacza to, że ubogie rodziny rolnicze powinny być wspierane dlatego, że są ubogie, a nie dlatego, że są rolnicze.

Rolnictwo na obecnym poziomie rozwoju technologicznego jest jedynym sektorem gospodarki, wytwarzającym podaż strategicznych, ze społecznego punktu widzenia, produktów żywnościowych. Wspomniane już zostało, że ta zasadnicza rola rolnictwa nie ma odzwierciedlenia w relacjach rynkowych, stąd też dla zapewnienia jego prawidłowego rozwoju wymagany jest retransfer środków z wykorzystaniem instrumentów politycznych. Tak więc publiczne wsparcie

otrzymywać powinni rolnicy w swojej funkcji „żywicieli społeczeństwa”. Wziąwszy pod uwagę fakt, że pomoc taka udzielana jest w większości krajów demokratycznych, można zaryzykować twierdzenie, że działanie to jest nie tylko uzasadnione ekonomicznie, ale też akceptowalne społecznie. Patrząc na rolnictwo pod kątem jego strategicznego znaczenia dla państwa i społeczeństwa, daje się zauważyć pewne podobieństwa z takimi dziedzinami, jak obronność czy bezpieczeństwo wewnętrzne, które także finansowane jest ze środków budżetowych. Istotna różnica polega jednak na tym, że działalność zarówno wojska, jak i policji w całości finansowana jest przez państwo, w przypadku rolnictwa natomiast występuje swoista dychotomia, przejawiająca się tym, że jest ono zarówno działem gospodarki, podlegającym prawu popytu i podaży, jak i znaczącym ogniwem bezpieczeństwa państwa i uzyskującym jego wsparcie. Ta podwójna biznesowa i paraurzędnicza rola rolnictwa nie ułatwia udzielenia odpowiedzi na pytanie: jakie powinny być dochody rolników i z jakich źródeł powinny one pochodzić?

Pytanie to staje się jeszcze bardziej skomplikowane, jeśli uwzględni się środowiskowe oddziaływania rolnictwa oraz wynikające z tego ogólnospołeczne implikacje. Wpływ produkcji rolniczej na stan środowiska naturalnego jest bezsporny i datuje się od początków jego istnienia [Dubas 2007, Ryszkowski 2007]. W wielu wypadkach ma on charakter oddziaływań negatywnych z punktu widzenia zarówno zdrowia ludzi, jak i ogólnej równowagi przyrody, czego przykładem może być charakterystyczne dla konwencjonalnego, intensywnego rolnictwa wprowadzanie do środowiska biogenów pochodzących z nawozów syntetycznych i naturalnych. Procesy koncentracji i intensyfikacji, będące reakcją na zmniejszającą się jednostkową opłacalność produkcji rolniczej, należy uznać za uzasadnione ekonomicznie, stąd można oczekiwać, że producenci, kierując się bieżącą koniunkturą, nie zrezygnują z takiego modelu gospodarowania bez wsparcia zewnętrznego [Sadowski 2009], pomimo tego, że może mieć ono zarówno negatywny wpływ na zdrowotność, jak i na długookresowe możliwości rozwoju poszczególnych gospodarstw (erozja wodna i wietrzna, utrata naturalnej żyzności gleby itd.). Dbałość o stan środowiska oraz troska o zdrowie publiczne leży natomiast w interesie społecznym, stąd uzasadnione wydaje się wspieranie producentów rolnych celem skłonienia ich do zmiany sposobów wytwarzania. Nadmienić należy, że zazwyczaj produkcja metodami bardziej przyjaznymi środowisku wiąże się z ekstensyfikacją, a więc z ograniczeniem wolumenu produkcji, a w konsekwencji ze spadkiem dochodu. Pomoc publiczna sprowadza się więc często do zrekompensowania rolnikom strat spowodowanych zmniejszeniem produkcji oraz ewentualnym pokryciem kosztów dodatkowej pracy. Funkcjonujące w Unii Europejskiej od wielu lat programy rolno-środowiskowe stanowią dobrą egzemplifikację takiego podejścia do pomocy rolnikom w ich roli „strażników krajobrazu”. Należy przy tym zauważyć, że w wysokorozwiniętych gospodarkach, gdzie nie występuje problem braku żywności, ograniczenie produkcji rolniczej celem poprawy zdrowotnej jakości produktów rolniczych oraz zmniejszenia negatywnego oddziaływania rolnictwa na środowisko jest uzasadnione ze społecznego punktu widzenia, nie leży natomiast w in-

teresie rolników jako przedsiębiorców. Stąd też działania tego typu czy szerzej – wdrażanie zasady zrównoważonego rozwoju, możliwe jest jedynie przy zastosowaniu instrumentów politycznych [Poczta i Sadowski 2007, Sadowski 2009], w tym takich, które wpływają na poziom dochodów rolniczych.

Specyficzna funkcja rolnictwa w wysokorozwiniętych gospodarkach oraz wielość ról [Zegar 2008] pełnionych obecnie przez rolników i ich gospodarstwa skutkuje tym, że na wysokość ich dochodów wpływ mają zarówno czynniki rynkowe, jak i polityczne [Poczta i Siemiński 2009]. Rolnicy, będąc jednocześnie przedsiębiorcami i „żywicielami” oraz „strażnikami krajobrazu”, muszą utrzymywać swoją pozycję konkurencyjną na wolnym rynku, ale też otrzymują swoistą zapłatę ze strony społeczeństwa za zaangażowanie swojej pracy oraz pozostałych czynników produkcji w świadczenie usług publicznych. Ostatnie reformy wspólnej polityki rolnej Unii Europejskiej, mające na celu oddzielenie produkcji od przyznawanego wsparcia, mają *de facto* na celu klarowne wydzielenie biznesowej oraz „urzędniczej” roli pełnionej przez rolników, tak aby transfery środków publicznych dotyczyły dostarczania przez rolników wyłącznie dóbr publicznych [Wigier 2009].

PROBLEMY OCENY PARYTETU DOCHODÓW GOSPODARSTW ROLNYCH

Pojęcie parytetu lub dysparytetu dotyczy porównania dochodów uzyskiwanych przez różne grupy społeczno-zawodowe. Jak zauważa Zegar [2008] oraz Idczak [2001], istnieje potrzeba ustalania relacji dochodów. Idczak [2001] stwierdza, że „...ekonomiści pozostają raczej zgodni co do konieczności tworzenia podstaw dla równości szans zawodowych i zarobkowych w społeczeństwie i reagowania w przypadkach masowej dyskryminacji zawodowej lub społecznej”. Ze względu na opisaną powyżej specyfikę rolnictwa, szczególnego znaczenia nabiera porównanie dochodów uzyskiwanych przez gospodarstwa rolne i pozostałe grupy zawodowe [Wiśniewska 2008]. Uznając jego zasadność, szczególnie w kontekście opisanego przez Zegara [2000, 2008] powszechnego w świecie dysparytetu dochodów rolniczych, należy jednak zdać sobie sprawę z problemów metodycznych, jakie niesie ze sobą próba porównania dochodów i wynikających z nich poziomów życia ludności rolniczej i nierolniczej. Poniżej przedstawiono 5 najważniejszych z nich.

1. Zróżnicowanie dochodów zarówno ludności rolniczej [Poczta 2006, Poczta i Siemiński 2009], jak i nierolniczej. Należy zauważyć, że rozważając zagadnienie parytetu dochodowego badacze nie mają do czynienia z dwiema grupami różniącymi się od siebie, lecz homogenicznymi wewnątrz. Wręcz przeciwnie – zarówno wśród przedstawicieli rolników, jak i innych grup znajdują się osoby biedne i bogate, stąd też dokonanie prostej konfrontacji może prowadzić do błędnych wniosków. Uwzględniając zróżnicowanie dochodów rolników i pozostałych grup społecznych, należy zadać sobie pytanie, które gospodarstwa rolne uzyskują dochód parytetowy, a które w kontekście polityki rolnej taki dochód powinny uzyskiwać. Pytanie to

można też zadać w nieco innej formie: które gospodarstwa rolne uzyskują (bądź powinny uzyskiwać) dochód na poziomie porównywalnym z innymi grupami społecznymi.

2. Opłata wszystkich czynników produkcji w przypadku dochodów rolniczych. Jak zostało już wspomniane, dochody rolnicze stanowią opłatę wszystkich czynników produkcji, podczas gdy płaca osób zatrudnionych odzwierciedla opłatę tylko czynnika pracy. Jak zauważa Zegar [2008]: „...znana i powszechnie uznawana dwoistość roli rolnika, występującego w charakterze właściciela środków produkcji oraz siły roboczej (pracownika), rodzi komplikację w zakresie mierzenia dochodu. Teoretycznie z pierwszego tytułu rolnik powinien otrzymać rentę i oprocentowanie kapitału, z drugiego zaś wynagrodzenie za pracę. Podział dochodu na te dwie części dokonuje się jednak *ex post* i w praktyce ma on charakter jedynie „kalkulacyjny”. Nieco inaczej ten sam problem ujmuje Idczak [2001], zauważając, iż „...w każdym gospodarstwie przyjmuje się określoną pulę dochodów «należnych z góry rodzinie» i «należnych z góry gospodarstwu». Pozostała zmienna część dochodu podlega decyzji: co gospodarstwu, a co rodzinie. Trudno jest jednoznacznie stwierdzić, czy fundusz konsumpcji powstaje w wyniku wyodrębnienia opłaty pracy własnej przy uwzględnieniu dochodów spoza gospodarstwa, a fundusz akumulacji w wyniku wyodrębnienia renty grunтовой i procentu”.

3. W gospodarstwach domowych rolników występują specyficzne kategorie wydatków. Porównywanie poziomu życia rodzin rolniczych i pracowniczych (czy szerzej nierolniczych) przez pryzmat parytetu dochodowego jest kłopotliwe także z tego względu, że zamieszkiwanie na terenie wsi oraz prowadzenie gospodarstwa rolnego skutkuje generowaniem nieco innych kosztów utrzymania rodziny niż w przypadku większości pozostałych grup społeczno-zawodowych. Ze względu na możliwość wyprodukowania niektórych produktów żywnościowych w gospodarstwach rolnych istnieje zjawisko samozaopatrzenia, dzięki któremu dla uzyskania porównywalnego poziomu życia wymagany jest niższy poziom wydatków [Poczta i Hadyński 2004, Zegar 2008]. Dodać też należy, iż mieszkańcy terenów wiejskich (w tym niemal wszyscy rolnicy) posiadają własne budynki mieszkalne, przez co nie ponoszą wydatków na czynsz i inne opłaty związane z zamieszkiwaniem w lokalach komunalnych czy spółdzielczych. Zagadnienia dotyczące żywienia i mieszkania są szczególnie istotne w rozważaniach dotyczących minimum socjalnego i minimum egzystencji, gdzie wymienione „koszyki” wydatków stanowią istotny element, lecz wyliczone zostały dla rodzin pracowniczych z uwzględnieniem warunków miejskich i pozarolniczych [Kurowski 2002].

4. Dochody spoza gospodarstwa w rodzinach rolników. Dochody pochodzące z gospodarstwa nie stanowią często jedyne źródła dochodów rozporządzalnych w rodzinach rolniczych. Część z nich pochodzi bowiem z działalności pozarolniczej czy pracy zarobkowej [Poczta i Hadyński 2004, Poczta i Michota-Katulska 2007, Zegar 2008]. Zjawisko to, odzwierciedlające w pewien sposób niewydolność dochodową rolnictwa, ma długą historię i w czasach przed transformacją systemową przybierało formę dwuzawodowości (kategoria społeczna

chłoporobotników), obecnie zaś wyraża się w idei wielofunkcyjnego rozwoju obszarów wiejskich oraz wielofunkcyjnego rolnictwa, gdzie głównym założeniem jest to, aby wieś i gospodarstwa rolne były nie tylko miejscem produkcji surowców żywnościowych, ale także obszarem, gdzie możliwy będzie rozwój innych form przedsiębiorczości. Można oczekiwać, że w warunkach koncentracji produkcji zjawisko wieloźródłowości dochodów gospodarstw domowych rolników będzie się nasilać, gdyż, jak zauważa Wigier [2009]: „...w przyszłości duża część rodzinnych gospodarstw rolnych będzie mieć także trudności z osiągnięciem skali ekonomicznej zapewniającej reprodukcję rozszerzoną”. Na konieczność uzupełnienia dochodów do poziomu parytetowego funduszu konsumpcji ze źródeł pochodzących spoza gospodarstwa zwracają też uwagę Poczta i Siemiński [2009].

5. Wsparcie gospodarstw rolnych ze środków publicznych. Realizacja wspólnej polityki rolnej UE wiąże się między innymi ze stosowaniem różnego rodzaju wsparcia gospodarstw rolnych, co – jak zostało już wspomniane – związane jest ze specyficzną funkcją rolnictwa w wysokorozwiniętych gospodarkach. Stawia to jednak problem parytetu dochodów w nowym świetle, ponieważ na wyszczególnione powyżej problemy metodyczne, związane z porównaniem standardu życia rodzin rolniczych i nierolniczych, nakładają się problemy natury politycznej, dotyczące głównie tego, za jakie tak naprawdę usługi rolnik powinien być ze środków publicznych „opłacany”, jaki ma być poziom tego wsparcia i od jakich czynników powinien być on uzależniony. Z wcześniejszych rozważań wynika, że wsparcie powinno być udzielane rolnikom za pełnione przez nich funkcje „żywiciela” i „strażnika krajobrazu”. Wziąwszy jednak pod uwagę ogromne zróżnicowanie dochodów uzyskiwanych z produkcji towarowej, otwarte pozostaje pytanie o to, jakiego typu gospodarstwom należy dochody te uzupełniać ze źródeł publicznych do poziomu parytetowego. Intencjonalność zawarta w tym pytaniu jest o tyle uzasadniona, że dochody uzyskiwane przez rolnika, jako przedsiębiorcę, regulowane są przez prawa rynkowe i jako takie nie powinny podlegać ocenie ich racjonalności, w przypadku jednak wsparcia ze strony państwa należy obiektywnie, w duchu zasady dbałości o środki publiczne, określić, jaka powinna być wysokość tego wsparcia i jakie kryteria należy brać pod uwagę przy jego ustalaniu. Można tu zastosować dwa podejścia. Podejście „socjalne” zakłada, że kierując się zasadą wyrównywania dochodów, większą pulę pomocy należy przeznaczyć dla gospodarstw uzyskujących mniejsze dochody z produkcji towarowej. Z kolei podejście „ekonomiczne” zakłada „zapłatę” za świadczenie usług publicznych, których zakres zazwyczaj zwiększa się w miarę powiększania się potencjału produkcyjnego, a co za tym zazwyczaj idzie – w miarę powiększania się wartości dochodu uzyskiwanego z produkcji rolniczej. Wspólna polityka rolna UE w praktyce realizuje to drugie podejście, tym bardziej więc zasadna wydaje się obiektywna wycena poszczególnych usług, uwzględniająca z jednej strony zaangażowanie pracy rolnika (w tym zarządzanie) oraz innych czynników produkcji, z drugiej natomiast społeczne zapotrzebowanie.

MOŻLIWOŚĆ OPŁATY PRACY WŁASNEJ W GOSPODARSTWACH PROWADZĄCYCH RACHUNKOWOŚĆ FADN

Materiał i metody

Uwzględniając przedstawione powyżej rozważania, dotyczące ról pełnionych przez gospodarstwa rolne, oraz dylematy związane z określeniem parytetu, podjęto próbę oceny możliwości realizacji opłaty pracy przez poszczególne grupy gospodarstw. Celem przeprowadzonych badań była ocena stanu istniejącego, wynikającego z bieżących relacji rynkowych oraz uregulowań politycznych, bez próby określenia sytuacji optymalnej, co wymagałoby obiektywnej wyceny świadczonych przez rolników usług publicznych, a co wykracza poza ramy niniejszego artykułu.

W badaniach oparto się na wynikach standardowych FADN [*Wyniki standardowe...* 2007] w odniesieniu do całego kraju. Zgodnie z zasadami tego systemu rachunkowości, w polu obserwacji znajdują się gospodarstwa towarowe, wytwarzające łącznie około 90% standardowej nadwyżki bezpośredniej kraju [Goraj i in. 2004]. Zakres badań w ramach FADN obejmuje wyłącznie prowadzenie gospodarstwa rolniczego, stąd nie są w nich uwzględniane dochody pozarolnicze.

Dochody rolnicze uzyskane na podstawie rachunkowości FADN porównane zostały z płacami otrzymywanymi przez przedstawicieli wybranych zawodów [*Struktura wynagrodzeń...* 2007] oraz z minimum socjalnym oraz minimum egzystencji [www.ipiss.com.pl]. W badaniach zastosowano grupowanie gospodarstw według klas wielkości ekonomicznej (tabela 1) celem określenia potencjału ekonomicznego, pozwalającego na opłatę pracy na poziomie porównywalnym z badanymi dochodami pozarolniczymi. W związku z tym, iż przeprowadzona analiza ma służyć ocenie możliwości realizacji dochodu rolniczego, nie uwzględniono ewentualnych dochodów pozarolniczych, gdyż ich wysokość jest niezależna od badanego potencjału ekonomicznego gospodarstw rolnych. Dlatego też przedstawionych wyników nie należy traktować jako rzeczywistego obrazu poziomu życia rodzin rolniczych, lecz ukazania siły ekonomicznej poszczególnych klas gospodarstw na szerszym, ogólnospołecznym tle.

TABELA 1. Grupowanie gospodarstw według wielkości ekonomicznej [ESU]

Klasa gospodarstw	Rozmiar w ESU ^a
Bardzo małe	ESU < 4
Małe	4 ≤ ESU < 8
Średnio małe	8 ≤ ESU < 16
Średnio duże	16 ≤ ESU < 40
Duże	40 ≤ ESU < 100
Bardzo duże	ESU ≥ 100

^a ESU (European Size Unit) – równowartość 1200 euro standardowej nadwyżki bezpośredniej.

Źródło: *Wyniki standardowe...* [2007].

W celu osiągnięcia porównywalności wyników, przyjęto następujące założenia:

1. Ze względu na to, że w polskim prawodawstwie funkcjonują różne systemy podatkowe i ubezpieczeń społecznych dla rolników oraz pozostałych grup społecznych, w obliczeniach uwzględniono płace netto poszczególnych zawodów (odejmując od płac brutto wartość podatku dochodowego oraz ubezpieczeń zdrowotnych i społecznych) oraz dochody rolnicze pomniejszone o ubezpieczenie w KRUS².

2. Gospodarstwa rolne dokonują reprodukcji prostej na poziomie amortyzacji, będącej kosztem w rozumieniu metodyki FADN i wpływającym na poziom dochodów. Należy zaznaczyć jednak, iż jest to założenie w pewnym sensie teoretyczne, gdyż jak zauważa Zegar [2008]: „...osobliwością gospodarstwa chłopskiego jest także to, że dochód rolniczy w rzeczywistości obejmuje umowne odpisy amortyzacyjne. Pomijając trudności z wyceną amortyzacji, pojawia się możliwość rozdysponowania w danym okresie większego dochodu aniżeli faktycznie został wytworzony”.

3. Uwzględniając różnice między płacami za wykonywaną pracę najemną a dochodami z prowadzenia działalności gospodarczej, założono, że uzyskane dochody rolnicze stanowią opłatę wszystkich czynników produkcji. Analizę wykonano więc w dwóch wariantach. Pierwszy – bez uwzględnienia opłaty kapitału własnego, ukazuje bieżące możliwości przeznaczenia dochodu rolniczego na cele konsumpcji, przyjmując wyłącznie kalkulacyjny charakter opłaty kapitału oraz zakładając wyłącznie reprodukcję prostą. Drugi – z uwzględnieniem opłaty kapitału, określa możliwości, w jakim stopniu badane gospodarstwa mają możliwość opłaty wszystkich czynników produkcji. Na potrzeby niniejszej analizy z płacami oraz minimum socjalnym i minimum egzystencji porównana została więc tylko ta część dochodów rolniczych, która stanowi umowną opłatę pracy. Założono, że umowna opłata kapitału wyniesie 4,5%, co stanowi oprocentowanie obligacji Narodowego Banku Polskiego w 2006 roku [*Sprawozdanie z działalności...* 2007]. W rachunkowości FADN wartość ziemi uwzględniana jest w rachunku kapitału, gdyż stanowi ona składnik majątku trwałego i jako taki wpływa na wartość kapitału własnego. Dlatego też nie dokonano osobnego określenia opłaty czynnika ziemia.

4. W badaniach uwzględniona została zarówno całkowita, pochodząca z dochodów rolniczych opłata pracy, jak i część umniejszona o wartość dopłat do działalności operacyjnej. Celem tej analizy było odniesienie się do zaprezentowanego powyżej wpływu wsparcia zewnętrznego na dochody rolnicze w kontekście omówionych powyżej ról pełnionych przez rolników. Takie podejście umożliwiło ocenę, na ile są oni w stanie generować dochody ze swoich gospodarstw jako przedsiębiorcy oraz jaki poziom dochodów uzyskują w związku z pełnioną przez siebie rolą „żywiciela” oraz „strażnika krajobrazu”.

² Ubezpieczenie w KRUS w systemie rachunkowości FADN traktowane jest jako wydatek prywatny na cele rodziny rolnika, stąd nie stanowi pozycji kosztów. W niniejszym opracowaniu uwzględnione jednak zostało w formie ryczałtowej (przyjmując składkę dla czteroosobowej rodziny) celem uzyskania porównywalności z płacami uzyskiwanymi przez przedstawicieli wybranych, pozarolniczych zawodów.

5. Opłata pracy odniesiona została do liczby osób pełnozatrudnionych pracy własnej (Family Work Unit – FWU).

Wyniki

Ogół gospodarstw z próby FADN w wariancie I (bez uwzględnienia opłaty kapitału – tabela 4) generuje dochody na poziomie wystarczającym na opłacenie pracy na poziomie niższym niż minimum egzystencji (tabela 2). Natomiast po uwzględnieniu dopłat do działalności operacyjnej, które stanowią około 50% całego dochodu, opłata pracy zbliżona jest do poziomu zarobków robotników budowlanych.

TABELA 2. Płace netto wybranych zawodów oraz minimum socjalne i minimum egzystencji

Wyszczególnienie	Wartość [tys. zł-rok ⁻¹]
Kierownicy małych przedsiębiorstw	38
Średni personel biurowy	25
Robotnicy budowlani robót stanu surowego i pokrewni	18
Pomoce domowe, sprzątaczk i praczki	13
Minimum socjalne	30
Minimum egzystencji	15

Źródło: *Struktura wynagrodzeń...* [2007], www. ipiss. com. pl.

Działalność operacyjna prowadzona przez gospodarstwa bardzo małe, pomimo tego że ma charakter towarowy, nie przyczynia się do wytworzenia jakiegokolwiek dochodu. W całości powstaje on w wyniku wsparcia zewnętrznego, a jego wielkość stanowi niecałą połowę minimum egzystencji. Podobna sytuacja ma miejsce w grupie gospodarstw małych, gdzie dochód bez dopłat stanowi tylko 4 tys. zł-rok⁻¹, a z dopłatami 11 tysięcy, a więc także poniżej poziomu egzystencji. Te dwie klasy reprezentują łącznie niemal 490 tysięcy obiektów (tabela 3), co stanowi 66% gospodarstw, będących w polu obserwacji FADN. O niewydolności dochodowej polskiego rolnictwa świadczyć może też to, że pole obserwacji obejmuje wyłącznie gospodarstwa towarowe o wielkości ekonomicznej co najmniej 2 ESU, które stanowią tylko 1/3 wszystkich gospodarstw indywidualnych. Przedstawione wyniki wskazują na to, że zdolności produkcyjne większości polskich gospodarstw rolnych nie pozwalają (przy zapewnieniu reprodukcji prostej) na zaspokojenie podstawowych potrzeb życiowych rodzin rolniczych. W niewielkim tylko stopniu sytuację tę zmienia korzystanie ze wsparcia zewnętrznego w postaci dopłat do działalności operacyjnej. W odniesieniu do tej licznej grupy gospodarstw dopłaty nie tylko nie spełniają roli modernizacyjnej w procesie restrukturyzacji polskiego rolnictwa, ale także nie są w stanie wpłynąć w znaczący sposób na poziom życia rodzin rolniczych.

Gospodarstwa średnio duże tylko z działalności operacyjnej uzyskują dochody zapewniające opłatę pracy powyżej minimum egzystencji, a z uwzględnieniem dopłat ich wartość zbliżona jest do płacy kierowników małych przedsiębiorstw (tabela 4). Dochody z prowadzonej działalności produkcyjnej, zapewniającej opłatę pracy na poziomie wyższym od minimum socjalnego, generowane są dopiero przez gospodarstwa duże oraz bardzo duże, których

TABELA 3. Charakterystyka gospodarstw uczestniczących w systemie PL FADN, według klas wielkości ekonomicznej

Wyszczególnienie	Gospodarstwa ogółem	Klasa wielkości ekonomicznej gospodarstw					
		bardzo małe	małe	średnio małe	średnio duże	duże	bardzo duże
Liczba reprezentowanych gospodarstw [tys.]	745,0	199,3	290,5	179,3	62,9	9,6	3,4
Liczba gospodarstw w próbie [tys.]	11,9	1,1	2,4	3,5	3,6	1,1	0,3
Powierzchnia użytków rolnych [ha-gospodarstwo ⁻¹]	17,8	8	11,5	19,8	35,1	74,2	539,3
Nakłady pracy własnej [FWU-gospodarstwo ⁻¹]	1,536	1,293	1,489	1,743	1,85	1,896	1,15
Wartość produkcji [tys. zł]	88	28	48	100	202	498	3 018
Towarowość produkcji [%]	85,3	79,9	81,5	84,2	86,5	91,1	91,0

Źródło: *Wyniki standardowe...* [2007].TABELA 4. Zdolność do opłaty pracy własnej w gospodarstwach uczestniczących w systemie FADN, według klas wielkości ekonomicznej; wariant I – bez opłaty kapitału [tys. zł-rok⁻¹]

Wyszczególnienie	Gospodarstwa ogółem	Klasa wielkości ekonomicznej gospodarstw					
		bardzo małe	małe	średnio małe	średnio duże	duże	bardzo duże
(Dochód z rodzinnego gospodarstwa rolnego – składki KRUS)/FWU ^a	18	7	11	19	37	78	605
(Dochód z rodzinnego gospodarstwa rolnego – składki KRUS – dopłaty do działalności operacyjnej)/FWU ^a	9	0	4	11	23	51	312

^a FWU (Family Work Unit) – liczba osób pełnozatrudnionych pracy własnej.Źródło: *Wyniki standardowe...* [2007].

w skali kraju łącznie jest około 13 tysięcy, co stanowi nieco ponad 2% pola obserwacji FADN. O ułomności polskiej struktury agrarnej świadczy też fakt, że średnia powierzchnia gospodarstw średnio dużych, a więc najmniejszych spośród tych, które są w stanie opłacić swoją pracę na poziomie powyżej minimum egzystencji, wynosi ponad 35 ha, a więc jest wielokrotnie większa od przeciętnego areálu polskiego gospodarstwa. Należy przy tym zauważyć, że między tymi trzema grupami istnieją poważne różnice w wysokości dochodów. Gospodarstwa średnio duże bez uwzględniania dopłat uzyskują opłatę pracy zbliżoną do zarobków średniego personelu biurowego, podczas gdy w gospodarstwach bardzo dużych wielokrotnie przewyższa on poziom uzyskiwany przez kierowników małych przedsiębiorstw. Wziąwszy jednak pod uwagę ich areał (średnio niemal 540 ha) oraz skalę produkcji (3018 tys. zł-rok⁻¹), należy zdać sobie sprawę ze stopnia złożoności organizacyjnej tych przedsiębiorstw, a co za tym idzie – z potrzeby opłaty pracy o charakterze zarządczym. Pomimo niewątpliwej koncentracji produkcji oraz zdolności do generowania dochodów gospodarstwa bardzo duże nie stanowią o kondycji polskiego rolnictwa ze względu na relatywnie niewielką liczbę oraz zajmowaną powierzchnię [Pocza i in. 2008].

Kolejna analiza dotyczy możliwości opłaty wszystkich czynników produkcji, to jest pracy i kapitału (tabela 5). Rozpatrując ogół gospodarstw, będących w próbie badawczej FADN, zauważyć można, że bez wsparcia zewnętrznego ge-

nerują one dochód pokrywający wyłącznie opłatę kapitału i niewystarczający na opłacenie pracy własnej. Gospodarstwa bardzo małe i małe nie są przy tym w stanie opłacić żadnego z czynników produkcji bez stosowania dopłat do działalności operacyjnej, a dochód z dopłatami pokrywa opłatę kapitału oraz pracy własnej, lecz na niewielkim poziomie, znacznie niższym od minimum egzystencji. Uzyskane wyniki nie obrazują rzeczywistego poziomu życia rodzin rolniczych ze względu na opisany wcześniej wyłącznie kalkulacyjny charakter opłaty kapitału oraz amortyzacji, jak również z powodu uzyskiwania dochodów pozarolniczych. Wziąwszy pod uwagę to, że gospodarstwa bardzo małe i małe znajdują się w polu obserwacji FADN, a więc mają charakter towarowy, powstaje dylemat, czy opisane zjawisko stanowi tylko obraz słabości ekonomicznej badanych jednostek, czy może świadczy o ukrytym bezrobociu [Marcysiak i Marcysiak 2009]. Nawet bowiem w gospodarstwach bardzo małych niemal 80% produkcji jest przeznaczony na rynek (tabela 3), stąd pod względem kryterium towarowości można je traktować jak przedsiębiorstwa. Wziąwszy jednak pod uwagę roczną wartość produkcji, wynoszącą 28 tysięcy dla gospodarstw bardzo małych i 50 tysięcy dla małych, zauważyć można, iż są to przedsiębiorstwa niewydolne, nieposiadające same w sobie zdolności do rozwoju oraz zaspokojenia życiowych potrzeb osób w nich pracujących. W kontekście ogólnej kondycji ekonomicznej polskiego rolnictwa warto też zwrócić uwagę, iż średnia powierzchnia gospodarstw bardzo małych wynosi 8 ha, a więc jest większa od średniej krajowej.

TABELA 5. Zdolność do opłaty pracy własnej w gospodarstwach uczestniczących w systemie FADN, według klas wielkości ekonomicznej; wariant II – z opłatą kapitału [tys. zł · rok⁻¹]

Wyszczególnienie	Gospodar- stwa ogółem	Klasa wielkości ekonomicznej gospodarstw					
		bardzo małe	małe	średnio małe	średnio duże	duże	bardzo duże
(Dochód z rodzinnego gospodarstwa rolnego – opłata kapitału – składki KRUS)/FWU ^a	10	2	5	11	25	54	451
(Dochód z rodzinnego gospodarstwa rolnego – opłata kapitału – składki KRUS – dopłaty do działalności operacyjnej)/FWU ^a	1	-4	-2	2	11	28	158

^a FWU (Family Work Unit) – liczba osób pełnozatrudnionych pracy własnej.

Źródło: *Wyniki standardowe...* [2007].

Opłatę pracy na poziomie nieco tylko niższym niż minimum egzystencji (oraz podobnej do niego płacy pomocy domowej, sprzątaczek i praczek) uzyskują dopiero gospodarstwa średnio małe. Należy jednak zauważyć, że taki poziom dochodu generowany jest w tej klasie w związku z pełnieniem wszystkich opisanych powyżej ról, gdyż bez uwzględnienia dopłat do działalności operacyjnej gospodarstwa średnio małe nie są w stanie opłacić pracy własnej nawet na tak niskim poziomie.

Poziom minimum socjalnego uzyskują gospodarstwa średnio duże. Bez wsparcia zewnętrznego produkcja wynosząca 100 tys. zł rocznie pozwalałaby jednak na opłatę pracy na poziomie nieprzekraczającym minimum egzystencji.

Gospodarstwa duże, reprezentujące w skali kraju nieco ponad 10 tysięcy jednostek, prowadzą działalność umożliwiającą im opłatę pracy na poziomie zbliżonym do minimum socjalnego oraz płacy średniego personelu biurowego. Po uwzględnieniu wsparcia w postaci dopłat do działalności operacyjnej opłata pracy przewyższa płace netto kierowników małych przedsiębiorstw. Dopiero więc w przypadku tej klasy można mówić o tym, iż są w stanie same z siebie zapewnić pracującym w nich osobom odpowiedni standard życia bez szkody dla ich szans rozwojowych. Relacje rynkowe oraz uwarunkowania wspólnej polityki rolnej pozwalają na uzyskiwanie takich dochodów przez gospodarstwa posiadające średnio ponad 74 ha. Poziom wielokrotnie przewyższający zarobki kierowników małych przedsiębiorstw i to bez dopłat do działalności operacyjnej uzyskują dopiero gospodarstwa bardzo duże. W przypadku tej grupy wsparcie zewnętrzne może odegrać istotną rolę w procesach modernizacyjnych, gdyż opłata pracy (w tym wspomniane wynagrodzenie za czynności menedżerskie) realizowana jest przy wykorzystaniu dochodu uzyskanego z działalności produkcyjnej.

Rozpatrując zagadnienia dotyczące opłaty poszczególnych czynników produkcji, należy zwrócić uwagę na duże zróżnicowanie w zakresie udziału opłaty kapitału w poszczególnych badanych grupach. Uwzględnivszy dochody z dopłatami, dla ogółu gospodarstw ich poziom po odjęciu opłaty kapitału (tabela 5) stanowi 57% całkowitej wartości (tabela 4). W poszczególnych badanych klasach relacje te wzrastają z 26% (a więc opłata kapitału angażuje 74% dochodu) dla gospodarstw bardzo małych do 75% w bardzo dużych. Dowodzi to dużej kapitałochłonności gospodarstw, szczególnie słabych ekonomicznie, gdzie duże obciążenie majątkiem nie przyczynia się do prowadzenia produkcji na dużą skalę, lecz uniemożliwia dokonanie opłaty pracy.

WNIOSKI

Polskie gospodarstwa rolne charakteryzują się dużym zróżnicowaniem, co przekłada się między innymi na możliwość opłaty pracy własnej bez uszczerbku dla ich szans rozwojowych i z uwzględnieniem opłaty pozostałych czynników produkcji. Traktując rolników oraz ich rodziny jako jedną z grup społecznych, zasadne wydaje się dokonanie porównania ich poziomu życia na tle całego społeczeństwa. Specyfika gospodarstwa oraz rolnictwa jako działu gospodarki stwarza jednak wiele problemów o charakterze metodologicznym, utrudniającym jednoznaczne określenie, jaka jest rzeczywista opłata pracy rolników oraz jaki jest poziom życia ich rodzin. Uznając konieczność wspierania rolnictwa ze środków publicznych, pojawia się problem jego wysokości, uwzględniającej zarówno zaangażowanie pracy rolników w świadczenie usług publicznych, jak i zapotrzebowania na nie ze strony społeczeństwa. Z przeprowadzonych badań wynika, że jedynie niewielka liczba gospodarstw jest w stanie generować dochody zapewniające opłatę wszystkich czynników produkcji, w tym pracy własnej, na poziomie wyższym od minimum socjalnego czy nawet minimum egzystencji. Znaczna część wypracowanych dochodów pochodzi jednak z dopłat do działal-

ności operacyjnej, co z jednej strony dowodzi tego, że ich użytkownicy świadczą usługi publiczne, z drugiej jednak wskazuje na znaczne uzależnienie możliwości rozwojowych od czynników zewnętrznych o charakterze politycznym. Osobny problem stanowi efektywność wykorzystania zewnętrznego wsparcia, gdyż jak wykazują badania, w gospodarstwach najsłabszych ekonomicznie nie są one w stanie przyczynić się ani do ich modernizacji, ani w istotny sposób wpłynąć na poziom życia rodzin rolniczych.

BIBLIOGRAFIA

- Ciechomski W.J., 1997: *Interwencjonizm państwowy w rolnictwie i obrocie rolnym*. AE w Poznaniu, Poznań.
- Czyżewski A., Henisz-Matuszak A., 2008: *Konkurencyjność celów w polityce rolnej w Polsce w świetle ustaw budżetowych przed i po wstąpieniu do UE (1997–2008)*. „Roczniki Naukowe SERiA” X, 1.
- Dubas A., 2007: *Zrównoważony rozwój we współczesnych systemach rolnictwa*. „Fragmenta Agromonica” 3.
- Goraj L., Mańko S., Sass R., Wyszowska Z., 2004: *Rachunkowość rolnicza*. Difin, Warszawa.
- Idczak J., 2001: *Dochody rolnicze a polityka rozwoju regionalnego Unii Europejskiej*. Wydawnictwo Wyższej Szkoły Bankowej, Poznań.
- Kozyra J., Doroszewski A., Nieróbca A., 2009: *Zmiany klimatyczne i ich przewidywany wpływ na rolnictwo w Polsce*. W: *Kierunki zmian w produkcji roślinnej w Polsce do roku 2020*. Studia i raporty IUNG – PIB. Puławy.
- Kurowski P., 2002: *Koszty minimum socjalnego i minimum egzystencji – dotychczasowe podejście* (www.ipiss.com.pl).
- Marcysiak A., Marcysiak A., 2009: *Ocena nadwyżek siły roboczej w gospodarstwach rolnych*. „Journal of Agribusiness and Rural Development” 2.
- Poczta W. 2006: *Przemiany w rolnictwie*. W: *Polska wieś 2006. Raport o stanie wsi*. FDPA, Warszawa.
- Poczta W., Hadyński J., 2004: *Wpływ integracji z Unią Europejską na możliwości realizacji parytetowego poziomu dochodów w rolnictwie i powstawanie nadwyżek modernizacyjnych (analiza modelowa)*. W: *Wiejskie gospodarstwa domowe w obliczu problemów transformacji, integracji i globalizacji*. Red. M. Adamowicz. Wydawnictwo SGGW, Warszawa.
- Poczta W., Sadowski A., 2007: *Możliwości finansowania projektów związanych z ochroną przyrody w ramach zrównoważonego rozwoju*. W: *Zasoby przyrodnicze szansą zrównoważonego rozwoju*. Red. J. Nowacki. Ministerstwo Środowiska, Akademia Rolnicza w Poznaniu, Poznań.
- Poczta W., Siemiński P., 2009: *Sytuacja ekonomiczna gospodarstw rolnych w warunkach WPR UE – próba prognozy do 2013 roku*. „Journal of Agribusiness and Rural Development” 3.
- Poczta W., Michota-Katulska E., 2007: *Zmiany poziomu konsumpcji w gospodarstwach domowych rolników w warunkach gospodarki rynkowej*. Wydawnictwo AR im. Augusta Cieszkowskiego w Poznaniu, Poznań.
- Poczta W., Sadowski A., Średzińska J., 2008: *Rola gospodarstw wielkotowarowych w rolnictwie Unii Europejskiej*. „Roczniki Nauk Rolniczych. Seria G – Ekonomia Rolnictwa” 1.
- Rembisz W., 2007: *Mikroekonomiczne podstawy wzrostu dochodów producentów rolnych*. Vizja Press & It, Warszawa.
- Ryszkowski L., 2007: *Ekologiczne zasady kształtowania i ochrony krajobrazu rolniczego*. W: *Ochrona środowiska rolniczego w świetle programów rolno-środowiskowych Unii Europejskiej*. Red. S. Bałazy, A. Gmiat. MODR w Karniowicach, ZBŚRiL PAN, Brzesko – Poznań – Turew.
- Sadowski A., 2009: *Gospodarstwa rolne w koncepcji polityki zrównoważonego rozwoju obszarów wiejskich*. „Journal of Agribusiness and Rural Development” 2.

- Skarżyńska A., Goraj L., Ziętek I., 2005: *Metodyka SGM 2002 dla typologii gospodarstw rolnych w Polsce*. IERiGŻ, Warszawa.
- Sprawozdanie z działalności Narodowego Banku Polskiego w 2006 roku* (ww.nbp.pl).
- Struktura wynagrodzeń według zawodów w październiku 2006 roku*, 2007. GUS, Warszawa.
- Wigier M., 2009: *Perspektywiczne kierunki zmian w polityce rolnej i ich wpływ na polskie rolnictwo*. W: *Kierunki zmian w produkcji roślinnej w Polsce do roku 2020*. Studia i raporty IUNG–PIB, Puławy.
- Wilkin J., 2003: *Interwencjonizm państwowy w rolnictwie – dlaczego jest, był i będzie*. W: *Dostosowanie polskiego rynku rolnego do wymogów Unii Europejskiej*. SGH, IERiGŻ, ARR, Warszawa.
- Wiśniewska J., 2008: *Pojęcie parytetu dochodowego w naukach rolniczych*. „Roczniki Naukowe SERiA” X, 1.
- Woś A., 1993: *Obszary interwencyjnej polityki państwa wobec wsi i rolnictwa*. W: *Interwencjonizm państwowy w rolnictwie i gospodarce żywnościowej*. AE w Poznaniu, AR w Poznaniu, IERiGŻ, UW w Poznaniu, ODR w Sielinku, Poznań.
- Woś A., 1999: *Ekonomiczny mechanizm modernizacji i restrukturyzacji polskiego rolnictwa – synteza*. IERiGŻ, Warszawa.
- Wyniki standardowe uzyskane przez gospodarstwa rolne uczestniczące w polskim FADN w 2006 roku*, 2007. IERiGŻ, Warszawa.
- Zegar J.S., 2000: *Dochody ludności chłopskiej. Metody pomiaru – poziom – relacje. Synteza*. IERiGŻ, Warszawa.
- Zegar J.S., 2008: *Dochody w rolnictwie w okresie transformacji i integracji europejskiej*. IERiGŻ – PIB, Warszawa.
- Ziętara W., 2008: *Od gospodarstwa do przedsiębiorstwa*. „Roczniki Naukowe SERiA” X, 3.
- Ziętara W., 2009: *Organizacyjno-ekonomiczne uwarunkowania zmian w polskim rolnictwie do roku 2020*. W: *Kierunki zmian w produkcji roślinnej w Polsce do roku 2020*. Studia i raporty IUNG – PIB, Puławy.

ASSESSMENT OF POSSIBILITIES TO COVER THE COST OF OWN WORK IN VARIOUS TYPES OF FARMS IN POLAND

Abstract. The article deals with questions connected with the possibilities to cover the cost of own work in various types of agricultural farms. The author draws attention to methodical difficulties in defining the real cost of labour in the context of agriculture's specific role in the highly developed economies and the specific character of farms obtaining incomes from both agricultural and non-agricultural production as well as assistance from public sources. The article also presents the results of research conducted on a sample of farms covered by the Farm Accountancy Data Network (FADN), which attest to significant differences in the possibilities of farms to cover the cost of own work without endangering their development chances. Only economically strong farms are able to cover the cost of all production factors, labour included, and to ensure at least a simple reproduction.

Key words: agricultural farms, farmers' incomes, income parity, labour costs, FADN